

Навчання дорослих як соціально-психологічний процес

Анотація. У статті на підставі аналізу психолого-педагогічної літератури обґрунтовано особливості навчання дорослих; доведено необхідність урахування періодів їх дорослості; визначено основні чинники, що впливають на успішність результатів навчання дорослих.

Ключові слова: дорослі, навчання дорослих

Summary. In the article on the basis of analysis of psychological and pedagogical literature justified especially adult learning proved the need to incorporate periods of adulthood, the major factors affecting the success of learning outcomes adults.

Key words: adult, adult education

Глибокі соціально-економічні трансформації в суспільстві, розвиток ринкової економіки, поява ринку праці та зростання сектору освітніх послуг – усе це спонукає до якісних змін у концептуальних засадах професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців. Реалізація цих завдань потребує нових підходів до розробки змісту, форм і методів професійної підготовки фахівців нової формації, упровадження в навчально-виховний процес вищих навчальних закладів освіти сучасних інформаційних технологій, постійного оновлення знань як викладачами, так і студентами (учнями) [5, с.13–17]. Особливої уваги в контексті сучасних процесів глобалізації, інтеграції та інформатизації суспільства потребує саме освіта дорослих, яка в умовах швидкозмінного світу виступає гарантом соціальної захищеності людини, її можливості навчатися упродовж життя.

Доросла людина, на відміну від недорослої, має відносно сформовані фізіологічні та психологічні функції. Як зазначає С. І. Змейов, доросла людина відзначається досить високим рівнем самосвідомості: усвідомлює себе більш

самостійною, самокерованою, незалежною в матеріальному (економічному), а також в юридичному, моральному, психологічному відношенні. Важлива ознака дорослої людини, на думку С. І. Змейова, – наявність життєвого досвіду, що виявляється у трьох різновидах: побутовому, професійному і соціальному [8, с. 106]. Які ж можливості й здатності дорослих людей до навчання? Чи можуть вони успішно вчитися? Це важливі й зовсім не прості питання. Відповідь на них може дати аналіз фізіологічних, соціальних, побутових, виробничих чинників, які сприяють або перешкоджають процесу навчання дорослої людини [8, с. 106–108].

Тривалий час і теоретики, і практики освіти вважали, що дорослі люди не здатні успішно вчитися. Ще в 20-х роках ХХ ст. швейцарський психолог Е. Клапаред сформулював думку, яка знайшла поширення серед психологів, про те, що зрілість людини – це вік, для якого характерна «психологічна скам'янілість», тобто нездатність до позитивних змін [2, с. 25]. Природно, з віком деякі фізіологічні функції людського організму, пов'язані із процесом навчання, дещо слабшають: знижуються зір, слух, погіршуються пам'ять, швидкість і гнучкість мислення, уповільнюється швидкість реакції тощо. Однак ці негативні явища виникають поряд із набуттям позитивних якостей, що сприяють навчанню: життєвого досвіду, обґрунтованості, раціональності умовиводів, схильності до аналізу тощо. Експерименти американських психологів свідчать, що в тих випадках, коли під час навчання необхідні глибина розуміння, осмислення, здатність спостерігати, робити висновки, дорослим це вдається краще, ніж молодим. Майже у всіх випадках дорослі програють молодим у швидкості засвоєння матеріалу, виконання навчальних завдань та ін. Але це, як ще в 1952 р. відзначив І. Лордж, аж ніяк не свідчить про нездатність дорослих до навчання [15]. «З віком, – пише Ю. М. Кулюткін, – різні функції (психо-фізіологічні) стають усе більше взаємозалежними, інтегрованими в деякий цілісний ансамбль, – це, очевидно, дає змогу людині

компенсувати недоліки в розвитку однієї функції (наприклад, пам'яті) за рахунок розвитку іншої (наприклад, мислення)» [10, с. 8]. Мислення дорослих, на думку Є. І. Степанової, відрізняється більш гнучкими переходами у взаємозв'язках образних, логічних і діяльних компонентів, ніж у молодих [13, с. 34]. Б. Г. Ананьєв ще в 1957 р. визначив підхід до навчання дорослих, в основі якого було закладено два механізми нервової системи: механізм тимчасових зв'язків і механізм аналізаторів. Це означає, що «для зміцнення наступності зв'язків між етапами виховання необхідна психологічна база у вигляді цілісної теорії психічного розвитку людини, що охоплює усі періоди її формування – від народження до зрілості» [4, с. 48]. Нарешті, Б. Г. Ананьєв, узагальнюючи численні дослідження російських психологів, робить висновок, що «в ході розвитку дорослої людини зростає ступінь навченості при деякому уповільненні швидкості інтелектуальних реакцій» [1].

Таким чином, можна вважати доведеним дослідженнями різних учених, що здатність до навчання дорослих людей від 20 до 60 років істотно не змінюється. А в людей розумової праці, за авторитетним свідченням А. М. Хубермана [14] і Є. І. Степанової [13, с. 66], ці здатності зберігаються ще довше. Можливості навчання кожної конкретної людини, природно, залежать від різних чинників: наскільки виснажлива виконувана праця, наскільки великі обов'язки в родині, у побуті, скільки вільного часу залишається для навчання, які навчальні заклади доступні людині (територіально, за термінами, формами навчання та ін.). Однак основні труднощі в навчанні дорослої людини мають психологічний характер. Дорослі в процесі свого навчання, мають яскраво виражені специфічні особливості, які радикально відрізняють їх від інших, які не навчаються. Саме ці здатності і є цілком об'єктивною основою для іншого підходу до процесу навчання, ніж у педагогіці, науці про навчання дітей [7, с. 63]. Наголосимо, що ні у вітчизняній, ні в зарубіжній психології не склалося єдиної, прийнятої всіма вікової класифікації щодо навчання дорослих.

У вітчизняній психології найбільш сталим є виділення вікових періодів до 18 років. Далі період дорослості має дуже нечіткий розподіл на підперіоди. Це пов'язано з тим, що донедавна в психології домінувала думка про те, що людина розвивається тільки до періоду юності включно, а далі процес розвитку призупиняється. Особливо яскраво цей підхід підтверджений при розгляді формування когнітивних сфер людини. Б. Г. Ананьєв узагальнив накопичені наукові відомості про класифікацію дорослого періоду життя людини, показав розмаїтість підходів до вікової періодизації розвитку дорослої людини [1]. Вікові межі дорослості, на його думку, визначаються комплексом соціальних і біологічних причин і залежать від конкретних соціально-економічних обставин індивідуального розвитку людини. Тому межі цього періоду в умовах нашого суспільства, на думку Ю. М. Кулюткіна, будуть такі: 17–18 років – нижня, 55 і 60 років – верхня для жінок і чоловіків відповідно – нижня. Нижня межа – це закінчення середньої школи й початок самостійного життя, верхня межа дорослості визначається виходом на пенсію [11]. Слід зазначити, що період дорослості, як вважають психологи, розподіляється на кілька етапів: ранню, середню й пізню дорослість. Кожен із цих етапів має різні психофізіологічні й соціально-психологічні характеристики. Б. Г. Ананьєв виявив, що різко виражене зниження невербальних функцій, що прогресує до 40 років, супроводжується прогресом вербальних функцій, які у свою чергу досягають найвищого рівня до 40–45 років. Досягнення нових, більш високих рівнів функціонального розвитку в зрілі роки у процесі трудової діяльності можливе завдяки перебуванню психічних функцій в умовах оптимального навантаження, посиленої мотивації, операційних перетворень. Різним віковим і професійним групам людей потрібен різний час на сприйняття, осмислення та засвоєння матеріалу [2, с. 363]. Вікові зміни в період дорослості пов'язані зі змінами в когнітивній сфері людини й зі змінами, що відбуваються, у структурі особистості дорослої людини. Зупинимося докладніше на подальшому

формуванні особистості в період дорослості. Формування особистості визначається сукупністю соціальних умов (економічних, політичних, правових і моральних), умовами освіти й виховання, а також соціальною активністю самої особистості протягом усього періоду її життя. Період дорослості, на думку Б. Г. Ананьєва, характеризується переходом до економічної незалежності від батьків, при цьому здобувається новий статус, що складається з різноманіття прав і обов'язків людини в різних сферах її діяльності (батьківщина, робота, суспільство) [1]. У той же час статус особистості змінюється залежно від міри активності самої людини, яка може усвідомлювати своє становище в суспільстві й прагнути зміцнити свій статус або, навпаки, ставитися до нього пасивно, пристосовуючись до існуючого положення. Вчений відмічає, що у період середньої дорослості настає консолідація соціальних і професійних ролей. Пізня дорослість характеризується стійким устанавленням соціальних і спеціальних ролей відповідно до сфери діяльності й водночас їх перебудовою, домінуванням деяких з них й ослабленням інших. У цей період змінюється структура сімейних відносин: діти стають дорослими і йдуть із родини. Відбувається перебудова внутрішньосімейних ролей: батьківські ролі втрачають своє значення, а на перший план виходять подружні відносини) [1]. Багато дорослих у цей період знаходять вихід із сімейної кризи, заглиблюючись у професійну діяльність. Це є однією з причин того, що велика кількість людей цього віку займаються власною професійною перепідготовкою або підвищують свою професійну кваліфікацію. Цю стадію розглядають як «пік» найбільш загальних соціальних досягнень: становища в суспільстві, авторитету. Дослідження Б. Г. Ананьєва [1], [2], [3], [4] свідчать про те, що до системи суб'єктивних властивостей особистості належать життєві плани людини, її мотиви та мета діяльності. У групі осіб віком до 19 років у першу чергу плануються завдання, спрямовані на одержання вищої або середньої спеціальної освіти, одержання цікавої роботи, пошук вірних друзів, коханої людини. У групі 20-25-літніх зберігається яскраво

виражена спрямованість на одержання вищої освіти й цікавої роботи, пошук коханої людини, вірних друзів, створення своєї сім'ї. Разом з тим, у цій віковій групі посилюється установка на хороші житлові умови, матеріальну забезпеченість, адже багато хто починає створювати власні сім'ї. У віці 26–30 років життєві плани видозмінюються, оскільки більшість уже мають сім'ю. В цей період посилюється турбота про достойні житлові умови, правильне виховання дітей. Разом із цим гостро постає питання цікавої роботи, підвищення кваліфікації й освіти. У віковій групі від 30 до 40 років перераховані вище життєві плани зберігаються, але ближче до 40 посилюється інтерес до кар'єрного зростання та професійної перепідготовки. Іноді люди у цьому віці можуть кардинально змінити професію. Багатьох починають турбувати питання професійного й суспільного визнання. Ця тенденція поступово посилюється. При цьому додаються інтереси, пов'язані з підвищенням комфортабельності умов праці. У групі осіб у віці 50 років і старше провідну роль відіграє орієнтація на заробіток у зв'язку з майбутнім виходом на пенсію [2, с. 335].

Отже, беручи до уваги досвід роботи з різними віковими категоріями дорослих, можна стверджувати, що основними чинниками, що впливають на успішність результатів навчання дорослих, є:

- Особистісні характеристики тих, хто навчається (сила волі, наполегливість, загальний рівень інтелекту тощо).
- Наявність пізнавальної мотивації.
- Налагодження позитивного емоційного контакту з викладачем;
- Наявність різних варіантів постійного контролю знань (опитування, тести, реферати, доповіді тощо);
- Наявність початкових знань як у предметній галузі вивчення, так і в галузі комп'ютерних телекомунікацій, що є технологічною основою дистанційної освіти.

- Вік тих, хто навчається.

На думку Ю. М. Кулюткіна, слід виділити цілу низку чинників, що впливають на ставлення дорослих до освіти. До них, зокрема, вчений відносить специфіку мотивації навчальної діяльності дорослих, характер позиції дорослого в навчанні, вплив його практичного досвіду на засвоєння знань. Розкриємо ці погляди вченого [10, с. 7].

1. *Мотивація.* Ціннісне ставлення дорослого до освіти (до світу знань взагалі) залежить насамперед від його загальної життєвої позиції і від його ставлення до власної професійної діяльності зокрема. Обмеження творчих можливостей особистості (згодом тверда регламентація діяльності) або відсутність доброго психологічного клімату в колективі негативно позначаються на загальній задоволеності вчителя працею, знижують його прагнення до професійного зростання й, отже, його подальшу зацікавленість в освіті. Стає дедалі очевиднішим, що саме ступінь заохоченості особистості діяльністю, і насамперед професійною, відіграє вирішальну роль у формуванні особистісного змісту освіти дорослої людини. Лише тією мірою, якою доросла людина одержує можливість реалізувати себе в системі соціально-трудова відносин, які визначають її статус, формується її потреба в більш високих професійних досягненнях і в розвитку власних здібностей, що визначають успішність діяльності. В кінцевому підсумку саме діяльність є джерелом нагромадження практичного досвіду та формування мотиваційної сфери особистості. Доросла людина вчиться на досвіді, але вчиться лише тоді, коли має можливість і бажання постійно осмислювати й розвивати цей досвід у процесі його співвіднесення з досвідом інших людей і з широким соціальним досвідом, узагальненим у науці [10, с. 5–13].

2. *Позиція дорослого в навчанні.* Загальна позиція дорослої людини як активного суб'єкта суспільно-трудова діяльності проявляється і в її ставленні до навчання. Прагнення особистості до самостійного й відповідального

прийняття рішень, до цілеспрямованої організації навчальної роботи надає процесу навчання дорослих змісту самоосвітньої діяльності. Інституційні форми навчання дорослих (курси підвищення кваліфікації, лекторії та семінари, народні університети) виступають для них як форми, які поряд із засобами масової інформації сприяють самоосвіті, але не заміняють її. Самостійність дорослого дає можливість вибору різних організаційних форм, термінів і режимів навчання. Уніфікація, а тим більше примусовість навчання зовсім протипоказані для дорослих учнів: не маючи вільного вибору, що здійснюється відповідно до власних інтересів і можливостей, особистість знімає з себе внутрішню відповідальність за продуктивність свого навчання. Тому такими важливими є сучасні тенденції до демократизації освітніх структур, де навчаються дорослі, до створення багатоваріантної, диференційованої та гнучкої системи інститутів освіти дорослих (формальних і неформальних, масових та індивідуальних), серед яких дорослі, які мають різні професійні та духовні потреби, різний рівень підготовки й досвід роботи, різні вікові й індивідуальні можливості, могли б робити самостійний вибір [10, с. 5–13]. Самостійність дорослого означає також його активну участь у навчальному процесі. Орієнтація на позицію дорослих у навчанні, врахування їхніх потреб і можливостей допускають залучення дорослих учнів до спільного планування навчального процесу, співробітництво з ними при визначенні цілей навчання й оптимальних шляхів їх досягнення, а також залучення їх до оцінки ефективності своєї роботи. Активна участь дорослих у груповій роботі є більш дієвим способом навчання, ніж пасивне їх залучення в навчальний процес, побудований на інформаційно-рецептивній основі. Не можна, однак, однозначно оцінювати ступінь розвитку здатності дорослого до самоорганізації навчальної діяльності. Прагнення дорослих до самостійності в навчанні часто не узгоджується з їхніми можливостями повноцінно здійснювати власну навчальну

роботу. Далі вчений наголошує на необхідність наявності у дорослого життєвого досвіду [10].

3. *Досвід*. Наявність життєвого й виробничого досвіду, яким більшою чи меншою мірою володіють дорослі, які навчаються, є одним із добре відомих чинників, що визначають особливості засвоєння нових знань. У численних дослідженнях, присвячених проблемам освіти дорослих, встановлено, що життєвий досвід дорослих позитивно впливає на якість засвоєних знань, сприяє більш глибокому розумінню виучуваного матеріалу, підвищує оцінку його значимості (за умови, що він задовольняє потреби та запити дорослих). Разом із тим, відзначається і той факт, що вплив життєвого досвіду на навчання дорослих досить суперечливий. Уявлення й поняття, сформовані в індивідуальному практичному досвіді, безпосередньо відображають все багатство конкретних ситуацій, що виникають під час діяльності та спілкування з іншими людьми, однак ці уявлення є результатом емпіричних узагальнень, вони прив'язані до певного кола ситуацій, у яких сформувалися. Способи й прийоми дій, не один раз апробовані в цих практичних ситуаціях, здобувають для індивіда високу цінність і тому стають стереотипними. Більше того, у дорослих нерідко виникають психологічні бар'єри при засвоєнні теоретичного матеріалу, неприйняття й нерозуміння його змісту [10]. Процес навчання припускає відтворення багатьох проблем, що виникають у практичній діяльності дорослих, їх активну участь у спільному теоретичному вирішенні цих проблем. Мета навчання дорослих – розвиток особистості, підвищення професійних здібностей, а також розв'язання проблем, що виникають у суспільному, професійному й особистому житті дорослої людини. Таким чином, навчання учня, якого можна характеризувати терміном «дорослість» має будуватися на принципово нових педагогічних засадах.

Навчання дорослих – це складний соціально-психологічний процес. На організацію і реалізацію його впливають соціально-економічні умови існування

людини, філософські, соціологічні, релігійні ідеї, рівень розвитку всього комплексу наук. Тому не випадково навчання дорослої людини є об'єктом досліджень найрізноманітніших наук: філософії, соціології, економіки, психології, педагогіки та ін. В українському педагогічному словнику поняття «навчання» розглядається як цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини [6, с. 223]. Навчання дорослих розглядають з різних позицій, а саме: як спеціально організований процес, метою/призначенням якого є освоєння нових знань, умінь і навичок або зміна ставлення до чого-небудь; як розвиток нових відносин між людьми, що досягли зрілості в інтелектуальному, фізичному й соціальному розвитку; як процес, за якого дорослі розвивають нові відносини й чинники – інтелектуальний, біологічний і соціальний, – які впливають на ці процеси; як основний вид освітньої діяльності, багатовимірний і в той самий час єдиний процес, що має безпосереднім предметом формування системи знань і вмінь (засвоєння досвіду) і в кінцевому підсумку – розвиток і виховання в цілому; як систематичний розвиток відносин, знань і навичок, необхідних особистості, щоб адекватно виконувати певні завдання [12, с. 108]. Як «спільну цілеспрямовану діяльність учителя й учня, під час якої здійснюється розвиток особистості, її освіта і виховання» визначає навчання В. В. Краєвський [9, с. 66].

Отже, навчання протікає як деяка достатньо автономна діяльність, а розвиток, освіта й виховання особистості виступають як наслідок такої діяльності. Зарубіжний учений Р. Сміт вважає, що «навчання є діяльністю того, хто навчається [16]. Воно може бути навмисним або випадковим; воно може полягати в одержанні інформації та набутті навичок, нових позицій, ідей або цінностей. Звичайно, навчання супроводжується змінами в поведінці та відбувається протягом усього життя. Воно часто осмислюється і як процес, і як результат» [16]. Р. Сміт виділяє шість аспектів навчання:

- навчання відбувається протягом усього життя;

- навчання – це природний та особистісний процес;
- навчання містить у собі зміни в людині, яка навчається;
- навчання пов'язане з розвитком особистості;
- навчання пов'язане з досвідом людини та з її діяльністю;
- навчання може проходити частково і на підсвідомому рівні [16].

Як цілеспрямований процес передачі та засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини розглядає навчання С. І. Гончаренко. Основними результатами навчання, яке розпочинається з раннього дитячого віку і триває протягом усього життя людини, як у вигляді організованої освіти, так і шляхом самоосвіти, на його думку, є освіта (загальна, політехнічна, професійна тощо), розвиток і виховання людини [6, с. 223–224].

Основною відмітною рисою навчання як виду діяльності людини є його природа. Якщо доросла людина, працюючи, вирішує одночасно навчатися або лише навчатися – це свідчить про високу мотивацію до навчання. Вона визначається потребою розв'язати важливу життєву проблему за допомогою навчання. При цьому дорослий прагне в найкоротші терміни застосувати здобуті в процесі навчання знання, набуті вміння і навички. У навчальній діяльності дорослий неминуче спирається на свій багатий життєвий досвід, що слугує одним із важливих джерел навчання як самого дорослого, так і його колег. Навчання дорослих відбувається постійно і може здійснюватися в різноманітних формах: свідомо і ні, цілеспрямовано і мимовільно, неорганізовано та організовано.

Отже, навчання ми розглядаємо як організований процес діяльності основних, активних учасників (хто навчається і навчає) з передачі та набуття знань, умінь, навичок, досвіду, якостей і моральних цінностей, яке здійснюється протягом професійного та кар'єрного роста дорослої людини.

Література

1. Ананьев Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых / Борис Герасимович Ананьев. — М. : Знание, 1972. — 52 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев; АН СССР, Ин-т психологии. — М.: Наука, 1977. — 380 с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев; [глав. ред. В. Усманцов]. — СПб. : Питер, 2002. — 288 с. — (Мастера психологии).
4. Ананьев Б. Г. Интеллектуальное развитие взрослых как характеристика обучаемости / Б. Г. Ананьев // Советская педагогика. — 1969. — № 10. — С. 48-57.
5. Вербицкий А. А. Психолого-педагогические основы образования взрослых: современные модели обучения / А. Вербицкий // Новые знания. — 2002. — № 1. — С. 13-17.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник /Семен Гончаренко. — К. : Либідь, 1977. — 374 с.
7. Змеев С. И. Андрагогика: основы теории и технологии обучения взрослых /С. И. Змеев. — М. : ПЕР СЭ, 2003. — 208 с.
8. Змеев С. И. Образование взрослых в России и в мире / С. И. Змеев // Педагогика. — 1999. — № 6. — С. 106-108.
9. Краевский В. В. Обучение // Российская педагогическая энциклопедия: в 2-х т. / глав.ред. В. В. Давыдов. — М., 1999. — Т. 2.— 1160 с.
10. Кулюткин Ю. Н. Психологические проблемы образования взрослых / Ю. Н. Кулюткин // Вопросы психологии. — 1989. — № 2. — С. 5-13.
11. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых / Ю. Н. Кулюткин. — М.: Просвещение, 1985. — 128 с.

12. Онушкин В. Г. Образование взрослых: междисциплинарный словарь терминологии / В. Г. Онушкин, Е. И. Огарев. — СПб.; Воронеж : РАО ИОВ, 1995. — 232 с.
13. Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых. Л., 1981. — 80 с.
14. Huberman A. M. Some Models of Adult Learning and Adult Change. Studies on Permanent Education. — Strasbourg, 1974, p. 15-20.
15. Lorge I. Adult Learning // Adult Education. — N.Y., 1952. — № 5. — p. 157.
16. Smith R. M. Learning How to Learn. Applied Theory for Adult. — Milton Kynes, 1983, p. 109-111.